

eit detaljert regelverk for ei ferietrukkarordning, med 24 feriedagar for brukar, eller 36 dagar for brukar og familie. På grunnlag av denne innstillinga la Forbrukar- og administrasjonsdepartementet fram forslag om ei ferieordning for jordbruket, som Stortinget slutta seg til i juni 1971.² Det vart løyvd 80 millionar kroner som vart kanaliserte til eit feriefond. Etter regelverket kunne det givast maksimal støtte til 12 feriedagar pr. husdyrbruk, med ein dagsats på 100 kroner. Denne ferieordninga fekk raskt stor oppslutning, og alt året etter omfatta ho 85 prosent av alle bruk som hadde rett til støtte.³ Denne raske oppslutninga viste at behovet for ferie og fritid var stort, særleg i husdyrbruket. I 1969 vart det innført eit statleg tilskott til kommunar som tilsette landbruksvikarar. Landbruksvikarane skulle trå til ved sjukdom på gardane, men ordninga må sjåast i samheng med dei reformene som vart gjennomførte for å sikre ferie og fritid.

Det store velferdsgjennombrøtet kom først i 1976. Etter ei prøveordning i første halvår vart det frå 1. juli innført ei statleg refusjonsordning med eit tilskott på 6000 kroner pr. årverk til å leige avløyssar i husdyrbruket. Dette førte til ei eksplosiv utvikling i talet på avløyssarar, ei ny yrkesgruppe som talde mellom 8000 og 10 000 personar i 1980. Særleg var familieavløysing populært, der ein av medlemmane i familien avløyste brukaren. Men *avløysarinnarar* greip også om seg, der fleire gardbrukarar gjekk i lag og hyra ein person som drog frå gard til gard etter ein turnus. Desse ringane var noe heilt nytt, og fram til 1980 auka talet på avløyssarinnarar til 2000. Elles var naboavløysing og heilidsavløysarar mykje bruka. Samdrift, fellesfjøs og fellesbeite vart også godkjende som avløyssingsformer med rett til refusjon.

Avløyssarordninga av 1976 var ei landbrukspolitisk reform som ennø er einestående i verda fordi ho er fullfinansiert av staten. Seinare har avløyssarordninga på mange måtar vorte ståande som sjølv jувelen blant dei reformene som kom under opptrappinga. For husdyrbrukarane innebar det ein sosial revolusjon, frå å vera bundne til dyrestallet kvar dag heile året til å ha rett til å leige seg hjelp og ta seg fri. Ei bondkone fortel:

Jeg husker vi hadde avløser som var hos oss i 10 dager i slengen. Vi skulle da ha ferie for oss sjøl, mannen og jeg. Der var i slutten av november måned. Vi dro til Røros og bodde på Turisthotellet noen dager. Det var spretende kaldt. Men på hotellet opplevde vi å gå til dekket bord med en oppdekning som sitter fast i minnet fremdeles. Helt nytt og uvanlig for oss. Der var også svømmebasseng som vi brukte daglig. Lutsusen var bare til å nyte. Ellers slappet vi av og gikk noen turer i kulden midt på dagen.

Slik arbeidslivet utvikla seg på 1970-talet, var dei sosiale reformene avgjerande for rekrutteringa til yrket. For ungdom som ikkje var frå gard, vart

jobb som avløyssar ein karriereweg inn i næringa. I andre tilfelle tok dei som sjekk og venta på å ta over gard, avløyssarjobb i venetida. Bønder med deltidsskule kunne også kombinere arbeid på eigen gard med avløyssing for andre. Avløyssarordninga skapte mange nye arbeidsplassar i husdyrdistrikta og hjelpte til med å spreie verdiane av opptrappinga ut i bygdesamfunnet.

Politiserde levekår

I august 1976 vart det såkalla Loddenuvtalet oppnemnt for å vurdere om andre faktorar enn pengeinntekter var relevante i samanlikninga av økonomiske og sosiale forhold for jordbrukarar og industriarbeidarar.⁴ I 1965 hadde inntektsmålet vore formulert som ei reint økonomisk målsetting, mens Stortinget under handsaminga av Stortingsmelding nr. 14 i 1977 hadde sagt at målet var likeverdige økonomiske og sosiale forhold. I tråd med dette fekk uvtalet under leiing av fylkesmann Ebba Lødden som mandat å greie ut kva for levekårsfaktorar som burde trekjast inn i

Dette vekte vårbladet frå Hardanger uiser den korte vegen frå vinter til vår og sommar i det norske landskapet. Men i diskusjonen om levekår vart det frå næringa hevdet med styrke at ingen kunne leva av fin utsikt.



samanlikninga. Utvalet kom til at det ikkje var mogeleg å gjennomføre noen objektiv jamføring av levekåra i landbruk og industri, til det var det for mange usikre og subjektive moment.

Fleirtalet i utvalet kom likevel til at landbruksbefolkninga hadde levekårsfordelar i forhold til industriarbeidarane.⁵ Av taltelevkårsfordelar for landbruket la fleirtalet, som var representantane frå staten og LO, vekt på at jordbruket ikkje hadde utgifter til arbeidsreiser, dei kunne ta ut egne produkt, og dei kunne dele faste utgifter mellom drifta og private forhold. Dessutan meinte fleirtalet at jordbruket hadde fordel av fleire ikkje talte faktorar, som lågare utgifter til bustad, skattefordelar, større tryggleik for arbeid og større fleksibilitet med omsyn til å skifte mellom arbeid og fritid. Berre når det galdt utlagleg arbeidstid i husdyrbruket, meinte fleirtalet at jordbruket hadde ei ulempe.⁶

Eit mindretal på fire representantar frå landbruksorganisasjonane meinte at jordbruket samla sett hadde større levekårsulempar enn fordelar. Dei ville ikkje talte desse ulempene, men dei streka under at det var pengeinntektene som hadde mest å seia for ei samla vurderinga av levekår og inntekt. Ein av utvalsmedlemmane, kontorsjef Olav Mork frå Fræna, meinte i ein eigen dissen at datagrunnlaget ikkje var godt nok for ei talfesting og samanlikning av levekårsfaktorarane. Men Mork meinte likevel etter ei samla vurdering at husdyrbruket, først og fremst i mjølkeproduksjonen, måtte ha ei noe høgare inntekt enn industriarbeidarane for å oppnå likeverdige sosiale og økonomiske vilkår.⁷

Spørsmåla om levekår i landbruket var lagde fram i ei stortingsmelding, og fleirtalet i Stortinget slutta seg til konklusjonen frå fleirtalet i Loddenuvalet om at levekårsfaktorarar skulle trekjast inn i samanlikninga mellom yrkesutøvarane i landbruk og industri.⁸

Budsjettneimnda for jordbruket fekk i oppdrag å laga eit opplegg for jordbruksoppgjera der levekårskomponentar var med i utrekningane for modellbruka. Dette opplegget vart ferdig til forhandlingane i 1982, der levekårsfordelen for landbruket vart talte til 7550 kroner pr. årsverk. Frå og med 1983 vart både godtgjersle for eigenkapitalen og effektivitetsnormene innarbeidd i systemet for modellbruk. Men både desse spørsmåla og skatte spørsmål skapte konflikter under forhandlingane på 1980-talet. 1985 vart levekårsfordelen for landbruket talte til 10 300 kronor pr. årsverk, og deretter føresette avtalepartane at den samla verdien av levekårsfaktorarane ville utvikle seg parallelt med lønnsutviklinga i industrien.⁹ Diskusjonen om levekårsfordelane viser kor detaljert ein gjekk til verke for å styre inntektene i næringa.

Noen kritikarar vil sjå dei ambisiøse forsøka på å talte 14 levekårsfaktorarar som den endelige fallitten for plansystemet. For dei som arbeidde med desse spørsmåla, vart det etter kvart eit moralsk problem

å legge fram forslag til tal. Den skjønsmessige fastsettinga av noen levekårsfaktorarar vart til slutt nesten parodisk. Bonden bur på arbeidsplassen og har arbeidd rundt seg på alle kanter. Men er dette ein fordel, når resten av familien er ute av huset der meiste av dagen? Korleis skal ein vega einsemd opp imot pendling? I faglaga såg ein på introduksjonen av levekårsfaktorarane i forhandlingane som eit forsøk frå Finansdepartementet og det politiske miljøet i DNA og LO på å ta tilbake noe av det Stortinget gav gjennom jamstillingsvedaket. Sikkert er det at alle fall at utan den levekårsfordelen som Loddenuvalet fann at landbruket hadde, så ville ingen kunna hevde at jamstillingsmålet vart oppfylt. Heile reknevinga med levekårsfordelar døyde etter kvart av seg sjølv.

Sentrale stridsspørsmål på 1980-talet var i tillegg til levekårsfaktorarane effektivitetsnormene. Normene for effektivitet som var lagde inn i modellbruka, påverka direkte den utrekna inntekta til bøndene. Alt frå den gongen opptrapningsvedaket kom, hadde det vore eit krav at normene for effektivitet på typebruka skulle skjerpest med tida. Men i kvartalet skulle denne skjerpinga skje? I takt med veksten i produktivitet i indus-

Tabell 10. Inntekt og levekår i jordbruket samanlikna med lønnsutviklinga i industrien. Inntekt pr. årsverk ved balansert marknad. For åra 1979-81 er levekårsfordelen rekna attende etter utviklinga i industriarbeidarinntekt.

År	Samanvegen modellinntekt	Levekår	Sum inntekt og levekår	Gjennomsn. industriarb.-lønn	Jordbruks- innt. i pst. av industriarb.-lønn
1979	61 510	5 656	67 166	69 740	96
1980	68 041	6 218	74 259	76 670	97
1981	76 617	6 849	83 466	84 450	99
1982	90 604	7 550	98 154	93 100	105
1983	92 788	8 100	100 888	100 942	100
1984	99 061	8 578	107 639	108 597	99
1985	107 075	10 300	117 375	116 334	101
1986	107 377	11 320	118 697	127 816	93
1987	114 945	12 225	127 170	138 041	92
1988	122 972	12 919	135 891	145 880	93
1989	130 413	13 526	143 939	152 763	96
1990	133 035	15 247	148 282	158 874	96

Kjelder: NOU 1991: 2 C Norsk landbrukspolitikk side 179 og materiale frå Budsjettneimnda og Driftsgjanskningane

trien, eller med produktivitsveksten jordbruker? Skulle staten trekkje inn heile effektivitetsvinsten, eller berre delar av han? I jordbruket breidde det seg etter kvart ei kjensle av at når staten fremja tilboda sine, vart det lagt inn effektivitetskrav som var tilpassa den ramma for oppgjeret som Finansdepartementet hadde lagt. Dermed vart likestillinga oppfylt på papiret, mens dei reelle forskjellane tok til å auke att utover 1980-talet. Kampen om effektivitetskrava i modellane vart meir og meir politisert. Normerte arbeidsnivå i ulike produksjonar slo til dømes sterkt ut på inntektsresultata.

Modellbruka vart gjorde om til såkalla referansebruk frå 1993.¹⁰ Referansebruka fekk ein mindre viking status, og det skulle ikkje vegast saman eit felles resultatmål til samanlikning av inntektsnivå mellom jordbruk og industri. I samsvar med St.meld. nr. 19 er utrekninga for referansebruka no endra slik at driftsgranskingsmateriale blir nytta direkte utan normering av arbeid eller kapital. Resultatmål frå 2,5 referansebruk skal følgje utviklinga av inntekt over tid og samtidig vise korleis endringar i verkemidla slår ut for ulike bruksgupper, distrikt og produksjonar.¹¹

Arbeidsulykker, yrkessitasje og maskulinisering

Den sterke mekaniseringa frå 1950-talet og utover var ikkje berre bra for kroppen til bonden. Sjølv om arbeidet i hovudsak vart lettare, øktene og arbeidsdagen kortare og kroppen mindre slitentil kvelds, kom nye risikoar og siltasjesjankdomar til gards. I dag kan Gråtassen vera «kosedyr» på barnefermsyn, men mange bønder har enda livet sitt under ein traktor, slik bondekona frå Åfjord fortel:

Den 30. april, kveld. – Ole var kjørt til Stordalen, skulle dit med et lass ved på traktoren. Barna hadde badet i stampen på kjøkkenet. Vi hadde bedt kveldsbønna. Alle sov i stengene sine, også jeg var sovnet. Vakner av en svartkledd mann kommet inn på loftet. «Hva er der?» «Det har hendt en ulykke.» Jeg vet det straks – ser Ole for meg under traktoren, lemlestet. «Lever han?» «Nei, han er død.» At ikke barna vakna, det forstår jeg ikke, det måtte være englevakta.¹²

Etter kvart kom tanken om førebygging fram. Skogbruket var først ute med kurs og opplæring i arbeidsteknikk. Sønrik Andersen vart arbeidsinstruktør for skogbruket i 1937 og er legendarisk kjend for det arbeidet han gjorde for å få til betre kursa og lære skogarbeidarane gode og sikre arbeidstillingar. Dei første kursa i arbeidsteknikk for jordbruket vart haldne på 1950-talet. Alarmen i Arbeidstilsynet gjekk først på 1960-talet

etter meldingar om at dødsulykkene ved bruk av traktor gjekk kraftig opp. 1960 var det verste året med 49 dødsfall. Dette resulterte i krav om førarvern for nye firehjulstraktorar frå 1964. Slike arbeidsmiljøtiltak var i stor grad frikopla frå dei arbeidsmiljøreformene som skjedde i samfunnet elles. Da arbeidsmiljølova kom i 1977, var dei sjølvstendig næringsdrivande i jord- og skogbruk unnatt. Landbruksforskninga på feltet var i hovudsak retta imot tekniske spørsmål, der effektivitet og kostnader sto sentralt. Faglaga var heller ikkje særleg opptatt av arbeidsmiljø. Medlemmane var redde for pålegg som ville koste pengar, og folk frå Arbeidstilsynet var lite velsette gjestar på gardane.

Rundt 1980 skjedde eit tidsskifte. Organisasjonane i landbruket hadde på slutten av 1970-talet vorte meir opptatt av sosial likestilling. Dette hadde ikkje minst samanheng med at kvinnene var i ferde med å gjera seg meir gjeldande. Dessutan vart arbeidsbelastning tatt med som ein av levekårsfaktorene i samanstillinga for jamstilling (frå 1982). Dette gjorde at ein frå landbruket si side vart meir interessert i å få ein dokumentasjon av levekår, helse og arbeidsmiljø. Samtidig tok både forskninga og organisasjonane imot sterke nordiske impulsar, der både Sverige og Finland var komne lenger på fleire av desse områda. I Sverige hadde Landbrukarnas Riksförbund etablert Landbrukshälsan alt i 1977/78. Landbrukshälsan var bygd opp som relativt få tverrfaglege bedriftshelsestøttalar. Finland var (og er) eit av dei leiande landa i verda når det gjeld landbruksmedisinsk forskning.

I desember 1980 vart det på Lillehammer arrangert ein skilsettande nordisk konferanse for arbeidsmiljø i landbruket i regi av Nordiske jordbruksforskernes Forening.¹³ Denne konferansen danna grunnlaget for 15 års satsing på arbeidsmiljøforskning og førebyggjande helsearbeid i norsk landbruk. Lars Sjøflot ved Landbruks teknisk institutt på Ås var ein av pionerane og var arkitekten for den tette koplinga som kom mellom forskingsmiljøa og næringa. Sjøflot var også primus motor bak utviklinga av tekniske løysingar, slike som den velkjende triangelhultutgropinga for traktor. Etter ein diallog mellom forskninga, representantar for næringa og styresmaktene vart arbeidsmiljølova gjord gjeldande for landbruket frå 1986.

I regi av Norges Bondelag og Den norske lægeförening vart det alt i 1979/80 starta forsøk med helsekontrollar for bønder. Denne prøveordninga skulle i utgangspunktet organiseras ved avtalor mellom det enskilde lokale bondelaget og ein lege. Seinare viste denne legesentrette modellen seg å vera problematisk, og han vart derfor avvikla. Etter ei ny prøveordning frå 1988 i utvalde område oppretta Bondelaget og Småbrukarlaget i 1993 ein eigen organisasjon, *Landbrukshelsen*, som skal drive ei førebyggjande bedriftshelsestøtte for bønder. Regionvis vart det bygd opp